

Martin Modéus

Menneskelig gudstjeneste

Om gudstjenesten som relation og ritual

Oversat og kommenteret
af Anita Hansen Engdahl

FORLAGET ALFA

Menneskelig gudstjeneste

- om gudstjenesten som relation og ritual

MARTIN MODÉUS

Oversat og bearbejdet af Anita Hansen Engdahl

Menneskelig gudstjeneste

- om gudstjenesten som relation og ritual

MARTIN MODÉUS

Oversat og bearbejdet af Anita Hansen Engdahl

*Ring the bells that still can ring
Forget your perfect offering
There is a crack in everything
That's how the light gets in
Leonard Cohen*

Forlaget ALFA
København 2007

Martin Modéus
Menneskelig gudstjeneste
- om gudstjenesten som relation og ritual

Oversat fra svensk: *Mänsklig gudstjänst*, Forlaget Verbum
© Forfatteren og Forlaget ALFA
1. oplag, 2007

Bogen er sat med garamond på Religionspædagogisk Center
og trykt hos Nørhaven Book

ISBN 978 91191 28 2

Omslag: Thora Fisker

Udgivet med støtte fra Institut for Præsteuddannelse, København

Forlaget ALFA
Frederiksberg Allé 10
DK-1820 Frederiksberg C
tlf. 3324 9250 – fax 3325 0607
www.forlagetalfa.dk

Forord	
– Ved Anita Hansen Engdahl	11
1. Introduktion	17
Del 1. At få blik for gudstjenesten	
2. Relationer for alvor	25
Er gudstjenesten nødvendig?	25
Gudstjenesten som relationsudtryk	27
Relationer til Gud, til mine medmennesker og til mig selv	27
Lege himmel på jord?	29
Gestaltning – relationerne tager form	30
At sætte gudstjenesten på prøve	33
3. Et ritual blandt andre ritualer	37
Ritualet som grundlæggende behov	37
Det rituelle instinkt	37
Den rituelle situation	39
Kulturelle problemområder som gør ritualet nødvendigt	42
Kulturens grænser	43
Tid og forandring	44
Relationer	46
Frugtbarhed	48
Hvad ritualet gør med os	48
Causa, ritualets dybeste årsag	48
Fokusering og definition	49
Eksempel: hvorledes mennesker opfatter en begravelse	53
Ritualets livssammenhænge	54
Naturens cyklus	55
Livscyklus	55
Bekræftelse	56
Genoprettelse	56
Kriser	57
Indvielser	59
Tunge og lette causae	59
Lyst til at gå i kirke?	62
4. Højmassen som livsrytme og relationsopbygning	71

Kirke, menighed, individ – om gudstjenestens vi	71
Majestætisk kirke møder privat andagt	71
Kirke, menighed og individ	74
Rum for relation og livsrytme	77
Gudstjenestens vi	77
De, der samles	82
Bedende og søgende	82
Hvad indebærer “gudstjenesten i centrum”?	88
Højmessens opgave	91
Enheden som tegn på mangfoldighed	91
Begrebet højmesse	95
Ordo og svensk gudstjenesteliv	96
Søndagen – den ottende dag	99
Måltidet	102
5. Systemfejl i gudstjenesten	104
Menneskelig ensformighed	105
Den faldne skabnings parentes	106
Øvrighedsgestaltning	110
Anonymitet som værdi	113
En intellektualiseret symbolanvendelse	114
Stilhed og mangelen på menneskelig varme	116
Fysisk tvang	117
Ensidig musik	119
Sceneperspektivet	122
Perfektionisme	124
Præstationsafhængighed	125
Menighedens handlingslammelse	127
6. Konturerne af et fornyet gudstjenesteliv	128
I oplevelsen begynder alt	129
Gudstjenestens ånd	131
Menneskelig varme – om velkomst, gæstfrihed og hjemlighed	132
Inkluderende – om at være flerkulturel i dybden	134
Tillid – smagen af evangelium	135
Gudstjenestens form	137

Delagtighed – at få plads	138
Genkendelsens glæde	147
Selvbærende liturgi – et farvel til præstationerne	151
Forandring eller fornyelse	153
Gudstjenestebilleder	154
Den sidste nadver	155
Havet	156
Katedralen	156
Hjemmet	157

Del 2. At få blik for ritualet

7. At tolke ritualet og læse gudstjenesten	161
Ritualets tre fortolkningsniveauer	161
Ideologiniveau	162
Anvendelsesniveau	163
Strukturniveau	164
Niveaukollisioner	168
Min læsning og din læsning	172
Højmessens ideologiske motivkredse	172
At anvende gudstjenesten	174
Hændelser under overfladen	175
8. Symboler er ikke symbolske	178
Hvorledes symboler fungerer	178
Definerende symboler	181
Legitimerende symboler	181
Markerende symboler	184
Det symbolske overskud	185
Højmessens symbolsprog	187
9. Ritualets fremvækst: ritualiseringsprocessen	192
Ritualiseringens dynamik	192
At gøre noget afvigende – den rituelle grundstrategi	196
Rituelle strategier – handlinger, der skaber helhedsindtryk	199
Musik og krop i ritualet	200
Musikkens kraft	200
Kropslighed	201

10. Ritualets fremvækst: rituelle strategier	205
Adskilt og helliget	206
Fiksering	209
Formalisering	211
Forberedelser	213
Klassifikation	215
Symbolisk udformning	221
Gammeldagshed	224
Utydelighed	227
Instruktion	229
Markering	230
Binding	232
Dokumentation	236
Modbilleder	237
Repetition	239
Antistruktur	241
Kombinationen skaber helheden	244

Del 3. AT BYGGE GUDSTJENESTE

11. Ånd – om den menneskelige gudstjeneste	249
Gudstjenesten må være menneskelig	249
12. Liturgi – om brobygning og strukturbalance	252
Strukturbalance: samspillet mellem struktur og antistruktur	253
Brobygning: fremad og bagud i harmoni	255
13. Form – om gudstjenestegrupper	
og relationsopbygning	258
Delagtighedsstrukturer som relationsskabere	258
Gudstjenestegrupper	261
Arbejdsformen	262
Gudstjenestegruppen og systemfejlene	265
Det åbne fællesskab	266
Magtfordeling	267
Organisationsstruktur	269

Velkomst	270
14. Fokus – om børns plads i højmessen	273
Børns rolle	274
Børn i det rituelle system	274
Børns plads i højmessens verdensbillede	275
Den dobbelte øvrighed	278
Børn i højmessens centrum	279
Børn som antistruktur	280
Når børn skal optræde	281
Delagtighed er at give	282
At finde børn i højmessen	284
Afslutning	286
Replik til de danske forhold	
– Ved Anita Hansen Engdahl	289
Et myndigt lægfolk	294
Børn og unge	295
Præst og menighedsrådet	296
Menighedens mange hænder	298
Personalet som faglige ressourcepersoner	299
Præsterne som teologiske ressourcepersoner	299
Modeller for dialog om gudstjeneste og menighedsliv	300
Dialog på landsplan	300
Dialog på lokalt niveau	301
Afsæt for dialogen	303
Gudstjenesteudvikling som netværksarbejde	304
Præst i dialog og netværk	305
Regler for netværksarbejde	306
1) Hvilke netværk kan og vil man samarbejde med?	308
2) Initiativ til samarbejde	309
3) Lovgrundlag	309
4) Dokumentation og evaluering	310
Netværksgudstjenester og anledningsgudstjenester	310
Netværksgudstjenester som integrationsarbejde	312
Vejgudstjenester	315
Opsummering	317
Litteraturliste	318

Forord

– Ved Anita Hansen Engdahl

Folkekirken står i disse år over for en række store udfordringer. Nogle af disse udfordringer har kirken altid måttet kæmpe med i en eller anden forstand, for eksempel manglende økonomiske ressourcer, vigende kirkegang og haltende samarbejde sognene imellem. Andre udfordringer er dukket op som følge af senmodernismen, urbaniseringen, indvandringen, materialismen etc. Døden skal som bekendt have en årsag.

Det er en kendsgerning, at medlemstallet og dermed også kirkeskatteindtægterne er svagt faldende, mens antallet af ansatte ved kirkerne og udgiftsniveauet er stærkt stigende. Nogle steder valfarter kirkegængerne til gudstjeneste i en sådan grad, at kirkebygningen er for lille, og en ny må bygges, andre steder – i de affolkede landområder og de københavnske brokvarterer – står en hel del kirker om ikke tomme, så i hvert fald med alt for mange ledige pladser. På trods af dette er præsterne overbebyrdede og løber stærkere end nogensinde før, og derudover er det mange steder vanskeligt at skaffe menighedsrådsmedlemmer og frivillige til at tage medansvar for kirkens liv og vækst.

Man kan vælge at bagatellisere disse realiteter i tiltro til, at kirken såmænd ikke er til at slå ihjel, og at det igennem kirkens 2000-årige historie ofte har set langt værre ud end nu. Gud skal nok opretholde sin kirke på jord. Eller man kan tage udfordringerne op og sige, at vi som mennesker dog også har mulighed for at bidrage med løsninger. Det må være muligt at vende den uheldige udvikling, der er i gang, ved at finde strategier for kirkens liv og vækst. De fleste vælger denne sidste løsning. Bekymringen for folkekirken og kirken er stor, og debatten om problemerne endnu større.

I forsøget på at tage hånd om problemerne, er der fra forskellige sider allerede sat en lang række tiltag i værk; om end de enkelte tiltag ikke på nogen måde er koordineret indbyrdes. Vi har netop ikke en statskirke, men en folkekirke, og det er ikke muligt – og skal efter min mening heller ikke være muligt – at nogen i den kirkelige organisation egenhændigt kan definere spillereglerne for tilrettelæggelsen af det kirkelige liv. Det strider imod det demokratiske grundlag, folkekirken hviler på. Tiltagene kommer derfor fra forskellige niveauer i den kirkelige organisation: noget er sat i gang fra Kirkeministeriet og Folketinget ved lovgivning, andet på foranledning af den enkelte biskop og må ses som inspiration på stiftsniveau. De fleste tiltag synes dog at

blive undfanget på sogneplan af arbejdsomme menighedsråd og/eller i den enkelte sognepræsts hoved. Det betyder, at de fleste udspil kommer "ovenfra". Her lægges kirkelivet til rette for "nogen" – enten dem, der allerede kommer, eller dem man håber at trække til. Sjældent inddrages menigheden i tilrettelæggelse eller udførelse af de mange projekter. Ofte bliver nye tiltag ført ud i livet af præsten selv i samarbejde med de kirkeligt ansatte og – i værste fald – i konkurrence med nabosognet, ud fra devisen om, at hvad der fungerer i det ene sogn, vil med garanti også blive en succes i nabosognet.

De mange tiltag har jeg for overblikkets skyld delt op i fire grupper:

Strukturændringer

På baggrund af den såkaldte *Betænkning 1477*, der i 2005-2006 blev udarbejdet af repræsentanter fra Kirkeministeriet, bisper, provster, præster og Landsforeningen af Menighedsråd, og som blev sendt i høring i det kirkelige landskab i to omgange, er der netop vedtaget en række love, der kan få vidtrækkende konsekvenser for den kirkelige struktur og kirkens daglige liv og arbejde. Provstierne er – så vidt det har været muligt – pr. 1. januar 2007 blevet sammenfaldende med de nye storkommuner, og provstiet vil uden tvivl i højere grad end tidligere blive det nye omdrejningspunkt i tilrettelæggelse af økonomi, administration, målsætning, normering og samarbejde. Men nogen entydig centralisering af magten er der ikke tale om, for der er samtidig lovgivningsmæssigt åbnet op for øget selvbestemmelse til menighedsrådene. Der bliver større mulighed for økonomisk og praktisk samarbejde imellem sognene, nye ansættelsesformer for det kirkelige personale, fleksibilitet inden for budget og regnskab samt muligheden for at gøre præsten til leder. Og sogne, der ikke stiller med et fuldt menighedsråd, kan nu lægges ind under andre sogne.

Strukturændringer ses også på selve præsternormeringsområdet. I løbet af de seneste 10 år er en hel del præstestillinger i landområder skåret væk til fordel for stillinger i de meget folkerige forstads- og byområder. Derudover har man opprioriteret de såkaldte særpræstestillinger (hospitals- og fængselspræster, gadepræster, natkirkepræster, præster med ansvar for religionspædagogik, diakoni, samarbejdet med erhvervslivet, dialogen med etniske danskere o. lign.). Det har givet mangel på præstelig arbejdskraft på landet og samtidig været langtfra tilstrækkeligt i forstadsognene. Den nye lovgivning åbner op for muligheden af at ansætte flere præster for lokale kirkeskattekroner, hvad dog kun forstadsognene har økonomi til at gøre brug af.

Bag strukturændringerne ligger der en rationaliseringstankegang. Der skal være mere kirke for pengene. Kirkeskatten skal holdes i ro, for ellers melder

folk sig ud. Der ligger også et stort ønske om at opprioritere forkyndelsen frem for at bruge pengene på bygninger og flere ansatte. Derudover er der et ønske om at give menighedsrådene så meget ansvar, selvforvaltning og så mange opgaver som muligt, at de kan tilrettelægge kirkelivet ud fra lokale vilkår. Det betyder, at de menighedsråd, som vil gå ind i arbejdet og er indstillet på samarbejde med andre sogne, får meget store muligheder for at præge deres kirke. Men de råd, som ikke tager ansvaret på sig, vil blive overhalet indenom og må i praksis se sig styret af provstiudvalg og andre sogne i provstiet.

En del menighedsråd har taget forskud på den kommende tids strukturændringer og har påbegyndt en ledelses- og værdidebat internt i rådet og/eller provstiet. Nogle steder er man gået videre end det og er i færd med at inddrage hele menigheden i arbejdet med spørgsmål som, "Hvad er kirkens opgave?", "Hvilke ting finder vi værdifulde i vores sogne?", "Hvorledes får vi dette udført?", "Hvordan skal vi anvende vores økonomiske midler bedst?" osv.

Undervisning

En stærk opprioritering af hele det religionspædagogiske område på såvel stifts- som sogneniveau med intensivt skole-kirke samarbejde, minikonfirmander og erfaringsbaseret læring for konfirmander har fastholdt mange børn og unges kontakt til kirken. Man må håbe på og bede til, at børnene og de unge har skuldre, der er brede nok til at bære kirken ind i fremtiden, for det er, hvad mange i kirken i disse år synes at forvente af dem. Studiekredse, forklaringsgudstjenester, dåbsoplæring, alphakurser og babysalmesang for forældre er slået an blandt de voksne. Der føres øget dialog og mission blandt etniske danskere med anden religiøs baggrund end kristendom. Og endelig debatteres præsters uddannelse og efteruddannelse for at se, om ikke præsterne kan blive bedre rustet til de mange nye undervisningsopgaver. Om øget undervisning fører til tro, gudstjenestedeltagelse og ansvar for menighedslivet ved vi endnu ikke noget om.

Nye gudstjenesteformer

Mens højmesse søndag formiddag har været gudstjenesten for den trofaste, men i antal vigende "kernemenighed", har en lang række andre og mere tematiske gudstjenester for de mere kirkefremmede set dagens lys. Disse gudstjenester spænder lige fra familie- og spagettigudstjenester, rockgudstjenester for unge, kæledyrgudstjenester, meditations- og stillegudstjenester, musikgudstjenester af alle slags, gudstjenester i tilknytning til årets store mærkedage eller i samarbejde med foreninger og netværk til Natkirken i storbyerne.

Kun fantasien sætter grænser. Disse gudstjenester afvikles på tidspunkter, som passer til det senmoderne menneske, appellerer bredt og har uden tvivl fået mange forholdsvis kirkefremmede til at komme til gudstjeneste; men vi har ikke overblik over, om disse nye gudstjenestedeltagere bliver deres egen menighed, der gæster kirken ved særgudstjenester eller om de med tiden også finder deres plads i den gudstjenestefejrende menighed om søndagen.

Kirkelige arrangementer

Menigheden er blevet brugere og deres forventninger til det kirkelige livs udbud er stort. Retræter, pilgrimsvandring, ikonmaleri, rejser, ægteskabsrådgivning, parterapi, mægling, film- og litteraturanalyse, kunstforståelse, foredragsaftener, fællesspisninger, koncerter, sangundervisning med kordeltagelse, linedance mm. er blot nogle af de vidtforgrene arrangementer, der udover undervisning og alternative gudstjenester udbydes af kirkerne. Opbakningen omkring de fleste arrangementer er stor, og det meste af det er endda gratis. Kirkens succes med dette "fra vugge til grav"-koncept eller, om man vil "udbud og efterspørgsel", kan vanskeligt overvurderes. Hvad de kirkelige retninger, spejderbevægelserne, højskoleforeningerne, aften- og musikskolerne, bedsteforældrene førhen tog ansvaret for, er nu blevet en opgave for præsten, de kirkeligt ansatte, menighedsrådene og kirkeskattekronerne. Der er ikke nødvendigvis nogen form for sammenfald endsige kontakt mellem den gudstjenestefejrende menighed og deltagerne i kirkens udbud af arrangementer, og nogle steder er det heller ikke intentionen. Men mange kender nu deres præst, får noget for deres kirkeskat og føler nok en eller anden form for tilknytningsforhold til kirken.

I Svenska Kyrkan (herefter den svenske kirke) har man igennem de seneste 15-20 år på samme måde satset stort på undervisning, nye gudstjenesteformer, kirkelige arrangementer og omfattende strukturændringer med blandt andet mange sognesammenlægninger i landsognene og nedsat gudstjenestefrekvens i de tyndtbefolkede områder. Mange forhold gør, at den svenske kirke og folkekirken i Danmark ikke på alle punkter er sammenlignelige (blandt andet har den svenske kirke fra år 2000 været adskilt fra staten, hvilket har sat en helt ny økonomisk dagsorden for kirkens liv, og der findes en langt større tradition for inddragelse af lægfolk). Alligevel er det tankevækkende, at den svenske satsning gennem henved to årtier har givet en række utilsigtede resultater: antallet af kirkeligt ansatte er øget betydeligt i perioden, og antallet af kirkegængere til søndagens højmesse er faldet drastisk; de mange kirkeluknin-

ger og sognesammenlægninger i landsognene har i nogle landområder næsten drænet det kirkelige liv for deltagere og medlemmer.

Disse utilsigtede resultater behøver ikke betyde, at den satsning, man har foretaget i Sverige og nu er i færd med i Danmark, er fejlagtig. De forskellige strategier er ikke kommet ud af det blå. Mange steder arbejder menighedsråd med menighedsopbygning eller gudstjenestefornyelse og lægger ofte mange kræfter og megen tid i arbejdet. Kirkefondet eller andre kompetente undervisere inddrages, og beslutningerne træffes på baggrund af dokumentation, inspiration og debat. Men måske er de nævnte strategier ikke nok, måske kan de ikke stå alene, eller måske har de anvendte strategier – alle deres fordele til trods – en række indbyggede faldgruber, man skal være meget opmærksom på, når man tager strategierne i anvendelse. Eller måske skal man bare begynde et helt andet sted, når man vil i gang med arbejdet.

Dr. theol. Martin Modéus, der er en erfaren sognepræst fra Tumba församling i Stockholm og nu stiftsadjunkt for gudstjenestefornyelse i Stockholm stift, viser i denne bog, at gudstjenestefornyelse og menighedsopbygning altid skal tænkes sammen. Han kombinerer sin viden om ritualteori med en antropologisk og teologisk tilgang til gudstjenesten. Denne tilgang sammenholdes med hans mangeårige erfaring som kirkegænger og præst, og han når ad den vej frem til, at det er menneskers relationer og livsrytme, menighedens delagtighed og indflydelse, der er kriterierne for, om mennesker på lang sigt indfældes i og deltager i gudstjenesten og menighedslivet. Gudstjenesten skal grundfæstes i lokale vilkår, og gudstjenesten skal i langt højere grad end nu være menighedens – og ikke bare præstens og de ansattes opgave og ansvar. På den måde får Martin Luthers tanke om det almene præstedømme en mulighed for at blive realiseret.

Martin Modéus' bog er på mange måder en øjenåbner, et nyt blik på gudstjenesten, som jeg tror, kan være værdifuld i det arbejde, man rundt omkring har påbegyndt i sogne og provstier med henblik på at udvikle menighedslivet og udnytte de muligheder, som det nye lovkompleks har givet menighederne. Bogens modeller for arbejdet med gudstjenesten giver på den ene side mulighed for at lave gudstjenesten om, så det bliver den gudstjeneste, menigheden ønsker sig, og på den anden side tages den kirkelige tradition og gudstjenestens orden alvorligt.

Bogen er skrevet med udgangspunkt i svensk kirkeliv, og der vil i bogen være nogle iagttagelser og anbefalinger, som næppe lader sig overføre til danske forhold. Efter aftale med forfatteren er de sammenfattende afsnit, som i den svenske udgivelse findes efter hvert kapitel, taget ud i oversættelsen her.

Det er sket for at skaffe plads til et kommentarafsnit, hvori jeg vil forsøge at give nogle anvisninger på, hvorledes Martin Modéus' pointer og forslag kunne anvendes på danske forhold. Afsnittet kan læses som et selvstændigt kapitel, men det er mit håb, at man vil få lyst til at fordybe sig i Modéus' detaljerede redegørelse for gudstjenesten som ritual og derved få en debat i menighederne om, hvad en god gudstjeneste er for hver enkelt kirkegænger, og hvorledes kirkegængerne sammen kan bygge fællesskabets gudstjeneste op.

Den svenske udgave af bogen indeholder et meget omfattende noteapparat med udførlige litteraturhenvisninger. I denne udgave er der alene indsat noter, hvor der i teksten forekommer direkte citater eller er brug for forklarende kommentarer. I øvrigt henvises til den omfattende litteraturliste bagerst i bogen. Mine henvisninger til supplerende dansk litteratur findes i noteapparatet.

Den danske udgave af bogen er forsynet med en ny forside designet af grafiker Thora Fisker.

Litteraturliste

- Ahern, Emily M.: "The problem of efficiency: strong and weak illocutionary acts", *Man* 14, 1-17.
- Andersson, Tomas (red): *Boken om recovery*, Örebro 1999.
- Andrén, Oluf: "Herrens dag och solens dag – Några kyrkofäder om söndagen", i Olof Andrén m. fl. (red): *Söndagen som påskdag. (Tro och tanke 1997:5. Svensk gudstjänstliv 72)*, Uppsala 1997, 9-23.
- Arno, Andrew: "Aesthetics, intuition, and reference in Fijian ritual communication: modularity in and out of language", i *American Anthropologist* 105, 2003, 807-819.
- Asplund, Johan: *Om undran inför samhället*, Uppsala 1970.
- Asplund, Johan: *Tid, rum, individ och kollektiv*, Stockholm 1983.
- Austin, John L.: *How to do things with words*, Oxford 1962.
- van Baal, J.: "Offering, sacrifice and gift", *Numen* 23, 1976, 161-178.
- Baden, Hans Olav S. (red.): *Barn og gudstjeneste – om hel deltagelse*, Stavanger 2004.
- Baldovin, John F.: "Must eucharist do everything?", i Robin A. Leaver og Joyce Ann Zimmerman (red.): *Liturgy and music. Lifetime learning*, Collegeville MN 1998, 117-127.
- Barry, William och William Connolly: *Att ge andlig vägledning*, Skellefteå 2001.
- Baumstark, Anton: *Comparative liturgy*, London 1958.
- Bell, Catherine: *Ritual theory, ritual practice*, Oxford 1992.
- Bell, Catherine: *Ritual. Perspectives and dimensions*, New York/Oxford 1997.
- Berger, Teresa (red.): *Dissident daughters. Feminist liturgies in global context*, Louisville 2001.

- Berger, Teresa: "Postscript. Liturgy in women's hands: A new site", i Teresa Berger (red.): *Dissident daughters. Feminist liturgies in global context*, Louisville 2001, 219-230.
- Berglund, Christina: *Vilken färg har vinden?* (Prästmöteavhandling för Stockholms stift 1999), Stockholm 1999.
- Birgersson, Ingemar: "Lyssnande och lovsång. Om att utveckla församlingens gudstjänst", i Björn Bäckersten m.fl (red.): *Sänd för världens liv. Om gudstjänst, undervisning, diakoni och mission i församlingen*, Stockholm 2000, 46-55.
- Birgersson, Ingemar (red.): *Gudstjänsten som centrum* (Göteborgs stifts skriftserie 1997:3), Göteborg 1997.
- Björk, Nina: *Under det rosa täcket*, Stockholm 1996.
- Björklund, Kristina, Christina Sandahl och Håkon Stenow: *Exposure. Att ut-sätta sig för utsatthet*, Lund 2004.
- Björklund, Ulf: *North to another country*. (Stockholm Studies in Social Anthropology 9), Stockholm 1981.
- Bloch, Maurice: *From blessing to violence. History and ideology in the circumcision ritual of the Merina of Madagascar*, Cambridge 1986.
- Bloch, Maurice: "The ritual of the royal bath in Madagascar. The dissolution of death, birth and fertility into authority", i David Cannadine og Simon Price (red.): *Rituals of royalty: power and ceremonial in traditional societies*, Cambridge 1987, 271-297.
- Bonhoeffer, Dietrich: *Liv i gemenskap*. Övers. av Ingemar Lindstam. Med ett förord av Ylva Eggehorn, Örebro 1993.
- Bourdieu, Pierre: *Outline of a theory of practice*, Cambridge 1977.
- Bringéus, Nils-Arvid: "Uppvaktning undanbedes. Om fest som trauma", i Flemming Hemmersam og Bjarne Hodne (red.): *Studiet af fester. Seminar over teori og metode i nyere folkloristik afholdt i København 9.-11. marts 1978*, København 1978, 59-73.
- Bringéus, Nils-Arvid: "Livets högtider", Stockholm 1987.
- Bringéus, Nils-Arvid: "Våra högtider", i *Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok 1995*, Stockholm 1995, 13-39.

- Brodd, Sven-Erik: *Pastoralteologisk praxis. Om kyrkligt liv och arbete i en urbaniserad miljö*, Stockholm 1990.
- Brodd, Sven-Erik: "Om söndagen som ecklesiologiskt problem", i Olof Andrén, m.fl (red.): *Söndagen som påskdag (Tro och tanke 1997:5. Svenskt gudstjänstliv 72)*, Uppsala 1997, 24-40.
- Brodd, Sven-Erik: *Barn och liturgi (Svenskt gudstjänstliv 64)*, Uppsala 1989.
- Brown, Joseph Epes: *The sacred pipe. Black Elk's a count of the seven rites of the Oglala Sioux (The Civilization of the American Indian Series 36)*, Norman, OK 1989.
- Brustugun, Ingunn Møgedal: "Samspillet mellom barn og voksne. Barn i møte med gudstjenesten sett fra ett psykologisk perspektiv", i Hans Olav S. Baden (red.): *Barn og gudstjeneste – om hel deltagelse*, Stavanger 2004, 35-40.
- Buber, Martin: *Jag och du*, Stockholm 1985.
- Burkert, Walter: *Homo necans: The anthropology of ancient greek sacrificial ritual and myth*, Berkeley 1983.
- Burkert, Walter: *Creation of the sacred. Tracks of biology in early religions*, Cambridge, MA 1996.
- Byrne, Patrick: "Symbolic actions in Christian worship", i Robin A. Leaver and Joyce Ann Zimmerman (red.): *Liturgy and music. Lifetime learning*, Collegeville, MN 1998, 70-101.
- Byström, Jan og Leif Norrgård: *Mer än ord: Liturgisk teologi och praxis*, Stockholm 1996.
- Bäckersten, Björn m.fl (red.): *Sänd för världens liv. Om gudstjänst, undervisning, diakoni och mission i församlingen*, Stockholm 2000.
- Bäckström, Anders: *Den svenska begravningsseden. Några data i väntan på en undersökning (Religions sociologiska skrifter 3)*, Uppsala 1992.
- Cabaniss, Allen: *Pattern in early Christian worship*, Macon, GA 1989.
- Cannadine, David og Simon Price (red.): *Rituals of royalty: Power and ceremonial in traditional societies*, Cambridge 1987.

- Cardenal, Ernesto (red.): *Evangeliet från Latinamerika. Bönder från Solentiname målar och berättar*. Övers. av Peter Landelius og Estrid Tenggren, Vällingby 1984.
- Carlshamre, Reibjörn, Anna Skagersten og Per Harling: *Sjung, kyrka, sjung*, Stockholm 2002.
- Cedersjö, Björn og Sune Fahlgren: *Gudstjänsten – en gåva att upptäcka*, Örebro 1987.
- Chupungco, Anscar J.: "Two methods of liturgical inculturation", i Stauffer, S. Anita: *Christian worship: unity in cultural diversity*, Geneva 1996, 77-94.
- Cieslak, William: "Putting heart into liturgy" i Robin A. Leaver og Joyce Ann Zimmerman (red.): *Liturgy and music. Lifetime learning*, Colleagueville MN 1998, 60-69.
- Coleran, James E.: "Origins of Old Testament sacrifice", i *Catholic Biblical Quarterly* 2, 1940, 130-144.
- Comstock, W. Richard: "A behavioral approach to sacred: category formation in religious studies", i *Journal of the American Academy of Religion* 49, 1981, 625-643.
- Conklin, Beth A.: "Thus are our bodies, thus was our custom?: mortuary cannibalism in an Amazonian society", i *American Ethnologist* 22, 1995, 75-101.
- Connerton, Paul: *How societies remember*, Cambridge 1989.
- Davies, J.G.: *Nya perspektiv på gudstjänsten*, Älvsjö 1984.
- Dix, Gregory: *The shape of the liturgy*, London 1945.
- Douglas, Mary: *Purity and danger. An analysis of the concepts of pollution and taboo*, London 1966.
- Driver, Tom. F.: *Liberating rites. Understanding the transformative power of ritual*, Boulder CO 1998.
- Dulles, Avery: *Models of the Church*, Utökad upplaga, New York 2002.
- Durkheim, Emile: *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, Paris 1912.
- Edgardh Beckman, Ninna: *Feminism och liturgi – en ecklesiologisk studie*, Stockholm 2001.

- Edgardh Beckman, Ninna: "Livets centrum – med mannen som norm", i Ingegerd Häller og Maria Rönn (red.): *Hon gör allting nytt. Att arbeta med Sofia och feministisk gudstjänst (Mitt i församlingen 2003:8)*, Uppsala 2003, 54-59.
- Edgardh Beckman, Ninna: "Rum för något nytt" i Ingegerd Häller og Maria Rönn (red.): *Hon gör allting nytt. Att arbeta med Sofia och feministisk gudstjänst (Mitt i församlingen 2003:2)*, Uppsala 2003, 60-66.
- Edwall, Pehr: *Gudstjänstens motiv. Prästmöteavhandling för Växjö stift*, Lund 1972.
- Egnell, Helene: „Nio år med Sofiamässorna”, i Ingegerd Häller og Maria Rönn (red.): *Hon gör allting nytt. Att arbeta med Sofia och feministisk gudstjänst (Mitt i församlingen 2003:2)*, Uppsala 2003, 15-18.
- Egnell, Helene: "Bevarare eller förrädare? Sofiamässorna och traditionen" i Ingegerd Häller og Maria Rönn (red.): *Hon gör allting nytt. Att arbeta med Sofia och feministisk gudstjänst (Mitt i församlingen 2003:2)*, Uppsala 2003, 32-38.
- Eliade, Mircea: *The sacred and the profane: the nature of religion*, New York, 1959.
- Ellverson, Karl-Gunnar: "Några bibliska perspektiv" i Gunnar Göranson (red.): *Omvänd til verklighet. Gudstjänst inför 2000-tallet*, Stockholm 1994, 33-47.
- Ellverson, Karl-Gunnar: "Gudstjänstledaren" i Gunnar Göranson (red.): *Omvänd til verklighet. Gudstjänst inför 2000-tallet*, Stockholm 1994, 84-93.
- Ellverson, Karl-Gunnar: "Bilderna och symbolerna" i Gunnar Göranson (red.): *Omvänd til verklighet. Gudstjänst inför 2000-tallet*, Stockholm 1994, 100-110.
- Ellverson, Karl-Gunnar: *Handbok i liturgik*, Stockholm 2003.
- Ellverson, Karl-Gunnar och Per Harling: "Kyrkoåret och omvärlden" i Gunnar Göranson (red.): *Omvänd til verklighet. Gudstjänst inför 2000-tallet*, Stockholm 1994, 123-125.
- Englund, Peter: *Förflutenhetens landskap*, Stockholm 1991.
- Engvall, Urban (red.): *Beredd att möta det heliga. Synd och förlåtelse i kyrkans gudstjänst (Mitt i församlingen 2001:4)*, Uppsala 2001.

- Eriksson, Anne-Louise: *The meaning of gender in theology. Problems and possibilities (Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala Women's Studies, A. Women in Religion 6)*, Stockholm 1995.
- Evans-Pritchard, Edward E.: *Witchcraft, oracles and magic among the Azande*, Oxford 1937.
- Evans-Pritchard, Edward E.: "Lévy-Bruhl's theory of primitive mentality", i *Journal of the Anthropological Society of Oxford* I, 1970, 39-59.
- Fagerberg, David W.: *Theologia prima: Whats is liturgical theology*, 2. uppl., Chicago/Mundelein IL 2004.
- Fernandez, James W.: "Symbolic consensus in a Fang reformativ cult", i *American Anthropologist* 67, 902-929.
- Finnegan, Ruth: "How to do things with words: performative utterances among the Limba of Sierra Leone", i *Man* 4, 1969, 537-551.
- Fortuna, Joseph J.: "Ritual: Straight jacket or dancing shoes", i Robin A. Leaver og Joyce Ann Zimmerman (red.): *Liturgy and music. Lifetime learning*, Colledgeville, MN 102-116.
- Fougner, Jorunn: "Dagens barn – morgendagens kirke? Om religiøs kommunikation på barns premisser", i Hans Olav S. Baden (red.): *Barn og gudstjeneste – om hel deltagelse*, Stavanger 2004, 19-27.
- Frykman, Jonas och Orvar, Löfgren: *Den kultiverade människan (Skrifter utgivna av Etnologiska sällskapet i Lund 11)*, Lund 1979.
- Geertz, Clifford: *The interpretation of cultures*, New York 1973.
- Gerholm, Tomas: "On ritual: a postmodernist view", i *Ethnos* 53, 1988, 190-233.
- Gluckman, Max: "Les rites de passage", i Max Gluckman (red.): *Essays on the ritual of social relations*, Manchester 1962, 1-52.
- Godelier, Maurice: *The making of great men. Male domination and power among the New Guinea Baruya*, Cambridge 1986.
- Goody, Jack: "Against 'ritual': Loosely structured thoughts on a loosely defined topic", i Sally. F. Moore og Barbara G. Myerhoff (eds.): *Secular Ritual*, Amsterdam 1977, 25-35.
- Gouzes, André: "Är ni lyckliga?", *Pilgrim* 10, 2003, 14-18.

- Grenholm, Christina: "Var tog Luther vägen?", *SKT* 89, 325-328.
- Grimes, Roland L.: "Research in ritual studies: a programmatic essay", i *Research in ritual studies: a programmatic essay and bibliography (ATLA Bibliography Series 14)*, Metuchen, MJ 1995, 1-33.
- Grimes, Roland L.: *Beginnings in ritual studies*, Rev. oplag Columbia, SC 1995.
- Grimes, Roland L.: *Deeply into the bone. Re-inventing rites of passage*, Berkeley 2000.
- Guardini, Romano: *Vom Geist der Liturgie*, 3. oplag. (Herder-Bücherei 2), Freiburg 1957.
- Guldbrandzén, Tony: *Gudstjässten – ett herdabrev att samtala om*, Härnösand 2004.
- Guldbrandzén, Tony og Martin Modéus: *Gudstjänst: Handbok för församlingens gudstjänster*, del 1-4, Stockholm 1992-1993.
- Gustafsson, Göran m.fl. (red.): *Konsten att gå i kyrkan: Fyra rapporter från ett religionssociologiskt projekt i Göteborg (Tro och Tanke 1994:4)*, Stockholm 1994.
- Gustafsson, Göran: "Det svenska folket och gudstjänsten", i Nils-Henrik Nilsson (red.): *Varför firar vi gudstjänst? Rapport från gudstjänstseminarium 11.-13. oktober 1995*, Stockholm 1996, 21-37.
- Gutiérrez, Gustavo: *Vi dricker ur vår egen brunn. Ett folks andliga färd*. Övers. av Carl-Erhard Lindahl, Stockholm 1991.
- Göranzon, Gunnar (red.): *Omvänd til verklighet. Gudstjänst inför 2000-tallet*, Stockholm 1994.
- Hammar, KG: *Gudsfolket: Ett bibelteologiskt studium av kyrkans identitet*, Stockholm 1977.
- Hammar, KG: *Tecken och verklighet*, Lund 1993.
- Hammar, KG: *Samtal om Gud. Herdabrev*, Lund/Stockholm 1997.
- Hammar, KG och Ami Lönnroth: *Jag har inte sanningen men jag söker den*, Stockholm 2004.

- Harling, Per: "Världens liturgi – gudstjänstutveckling i ett internationellt perspektiv", i Gunnar Göranson (red.): *Omvänd till verklighet. Gudstjänst inför 2000-talet*, Stockholm 1994, 11-23.
- Harling, Per: "Varför fira gudstjänst?", i Gunnar Göranson (red.): *Omvänd till verklighet. Gudstjänst inför 2000-talet*, Stockholm 1994, 24-32.
- Harling, Per: "Flere generationer – flera huvudgudstjänster", i Gunnar Göranson (red.): *Omvänd till verklighet. Gudstjänst inför 2000-talet*, Stockholm 1994, 47-53.
- Harling, Per: "Gudstjänstgrupp och delaktighet", i Gunnar Göranson (red.): *Omvänd till verklighet. Gudstjänst inför 2000-talet*, Stockholm 1994, 77-83.
- Harling, Per: "Delaktighetens och bönenas möjligheter", i Per Harling och Nils-Henrik Nilsson: *Gudstjänst från grunden (Mitt i församlingen 1996:3)*, Stockholm 1996, 56-67.
- Harling, Per: "Sjung lovsång alla länder ...", i Reibjörn Carlshamre, Anna Skagersten og Per Harling: *Sjung, kyrka, sjung*, Stockholm 2002, 89-102.
- Harling, Per och Gunnar Göranson: "Den ekumeniska gudstjänsten", i Gunnar Göranson (red.): *Omvänd till verklighet. Gudstjänst inför 2000-talet*, Stockholm 1994, 127-139.
- Harling, Per and Nils-Henrik Nilsson: *Gudstjänst från grunden (Mitt i församlingen 1996:3)*, Stockholm 1996.
- Harman, William: *The sacred marriage of a Hindu goddess*, Bloomington, IN 1989.
- Hartman, Sven G.: "Att predika för barn- några marginalanteckningar ur pedagogisk synsvinkel", i Svend-Erik Brodd (red.): *Barn och liturgi (Svensk gudstjänstliv 64)*, Uppsala 1989.
- Hemmersam, Flemming och Bjarne Hodne (red.): *Studiet af fester. Seminar over teori og metode i nyere folkloristik afholdt i København 9.-11. marts 1978*, København 1979.
- Hobsbawm, Eric: "Introduction: inventing traditions", i Eric Hobsbawm och Terence Ranger (red.): *The invention of tradition*, Cambridge 1983, 1-14.
- Hobsbawm, Eric og Terence Ranger (red.): *The invention of tradition*, Cambridge 1983.

- Honko, Lauri: "Theories concerning the ritual process: an orientation", i Lauri Honko (red.): *Science of religion: Studies in methodology*, Haag 1979, 369-390.
- Horton, Robin: "African traditional thought and western science", i Bryan R. Wilson (red.): *Rationality*, Oxford 1970, 131-171.
- Hovda, Robert W.: *Strong, loving and wise. Presiding in liturgy*, Collegeville, MN 1976.
- Hughes, Gerard: *Den gömda skatten. Att upptäcka livet under ytan*, Örebro 1994.
- Huntington, Richard och Peter Metcalf: *Celebrations of death. The anthropology of mortuary ritual*, 2. oplag, Cambridge 1991.
- Håkanson, Ragnar (red.): *Kristus vandrar bland oss än". Projektrapport och motivskrivelse för projektet Psalmer i 2000-talet*, Uppsala 2004.
- Häller, Ingegerd: "Hon förblir vad hon är men gör allting nytt. Lekfolkets roll och delaktighet", i Ingegerd Häller och Maria Rönn (red.): *Hon gör allting nytt. Att arbeta med Sofia och feministisk gudstjänst (Mitt i församlingen 2003:2)*, Uppsala 2003, 19-31.
- Hällar, Ingegerd och Maria Rönn: (red.): *Hon gör allting nytt. Att arbeta med Sofia och feministisk gudstjänst (Mitt i församlingen 2003:2)*, Uppsala 2003.
- Irwin, Kevin W.: *Liturgical theology: a primer*, Collegeville, MN 1990.
- Irwin, Kevin W.: *Context and text. Method in liturgical theology*, Collegeville, MN 1994.
- Jennings, Theodore: "On ritual knowledge", *Journal of Religion* 62, 1982, 111-127.
- Jones, Cheslyn m.fl. (red.): *The study of liturgy*. Bearb. Opl., London 1992.
- Jonsson, Stig: *Staden, människan och Gud (Prästmötesavhandling för Stockholms stift 1993)*, Aneby 1993.
- Jounel, Pierre: "Sunday and the week", i Aimé Georges Martimort, m.fl.: *The liturgy and time (The church at prayer 4)*: Collegeville, MN 1985, 9-29.
- Jönsson, Bodil: *Tio tankar om tid*, Stockholm 1999.
- Kavanagh, Aidan: *On liturgical theology*, Collegeville, Minnesota 1992.

- Keesing, Roger M.: *Cultural anthropology*, New York 1981.
- Kertzer, David I.: *Ritual, politics, and power*, New Haven, 1988.
- Klingert, Rune: "Beredelsens innebörd och plats i kyrkans gudstjänstliv. 1982 års revisionsgrupps tankar och förslag", i Urban Engvall (red.): *Beredd att möta det heliga. Synd och förlåtelse i kyrkans gudstjänst (Mitt i församlingen 2001:4)*, Uppsala 2001, 34-51.
- Klintberg, Bengt: "Fira femtio", i *Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok 1995*, Stockholm 1995, 190-210.
- Krook, Caroline: *Gudstjänst och gudstro*, Stockholm 1987.
- Krook, Caroline: *Tankar om Herrens hus*, Stockholm 2003.
- Küng, Hans: *The church*, London 1967.
- Källstad, Thorvald: "Mordet på Olof Palme. Religionspsykologiska synpunkter", i Thorvald Källstad, Lennart Ejerfeldt och Jørgen Straarup: *Religiösa reaktioner på Olof Palmes död (Religion och samhälle 10)*, Stockholm 1986 1-12.
- Larsson, Rolf: *Fest vid paradiset port. En bok om gudstjänst*, Stockholm 1993.
- Lathrop, Gordon W.: *Holy things. A liturgical theology*, Minneapolis, MN 1993.
- Lathrop, Gordon W.: *Holy things. A liturgical theology*, Minneapolis, MN 1999.
- Lathrop, Gordon W. and Timothy J. Wengert: *Christian assembly. Marks of the Church in a pluralistic age*, Minneapolis, MN 2004.
- Leach, Edmund R.: "Two essays concerning the symbolic representation of time", i *Rethinking Anthropology (LSE Monographs on Social Anthropology 22)*, London 1961, 124-136.
- Leaver, Robin A. og Zimmerman, J.A. (red.): *Liturgy and music. Lifetime learning*, Collegeville, MN 1998.
- Lienhardt, Godfrey: *Divinity and experience: the religion of the Dinka*, Oxford 1961.
- Liljas, Maria: *Högmässan – en befriande rit? (Religionsbeteendvetenskapliga uppsatser I)*, Uppsala 1997.

- Lincoln, Bruce: "Two notes on modern ritual", *Journal of the American Academy of Religion* 45, 1977, 147-160.
- Lind, Martin: *Folklig mäsä. En pastoralteologisk strategi*. (Undervisningsmaterial vid Pastoralinstitutet i Lund), 1990.
- Lindén, Gunilla: "Synd och förlåtelse – några tankar ur ett feministiskt perspektiv", i Urban Engvall (red.): *Beredd att möta det heliga. Synd och förlåtelse i kyrkans gudstjänst (Mitt i församlingen 2001:4)*, Uppsala 2001, 24-33.
- Lindström, Fredrik: *Det sårbara livet*, Lund 1998.
- Lindström, Göran: *Små gudstjänster*, Uppsala.
- Lundberg, Ingeborg, Lars-Åke Lundberg och Ragnar Wittgren: *Gudstjänst för människan*, Lund 1972.
- Lundberg, Lars-Åke: *Andlighet*, Stockholm 1996.
- Lundberg, Lars-Åke: *Tillsammans i gudstjänst – en inspirationsbok*, Stockholm 2002.
- Lundberg, Lars-Åke: "Myter och riter i dag – befriande eller förstörande", i Göran Rehnström (red.): *Människa, rit och myt. (Årsbok för Akademi för kyrka och kultur i Linköpings stift)*, Linköping 2005.
- Löfström, Inge: *Julen i tro och tradition*, Stockholm 1981.
- Löf Edberg, Gunilla: *Berättaren och lyssnaren – en bok om själavård och liturgi*, Stockholm 2000.
- Malinowski, Bronislaw: *Magic, science and religion*, Boston 1954.
- Malm, Magnus: *Vägvisare. En bok om kristent ledarskap*, Göteborg 1990.
- Malm, Magnus: *Bildfaktorn. Om den mödosamma och underbara resan från bild till verklighet*, Skellefteå 2003.
- Mannion, M. Francis: *Masterworks of God. Essays in liturgical theory and practice*, Chicago/Mundelein, IL 2004.
- Martling, Carl Henrik: *Svensk liturgihistoria*, Stockholm 1992.
- Martling, Carl Henrik: *Kyrkans år och dagar*, Stockholm 1993.

- McLaren, Peter: *Schooling as a ritual performance. Towards a political economy of educational symbols and gestures*, London 1986.
- McLuhan, Marshall: *Understanding media: The extensions of man*, New York 1964.
- Melin, Margareta: "Ingen skam att förlora och ta fel. Några aspekter på fel och ofullkomlighet, skuld känsla och skam", i Urban Engvall (red.): *Beredd att möta det heliga. Synd och förlåtelse i kyrkans gudstjänst (Mitt i församlingen 2001:4)*, Uppsala 2001, 14-23.
- Modéus, Fredrik: *Mod att vara kyrka. Om församlingsbygge och kyrkans identitet*, Stockholm 2005.
- Modéus, Martin: "Barnet i gudstjänsten", i *Linköpings stiftsbok 92*, 1997, 14-31.
- Modéus, Martin: *Tradition och liv*, Stockholm 2000.
- Modéus, Martin: *Sacrifice and symbol. Biblical shelamim in a ritual perspective (ConBOTS 52)*, Stockholm 2005.
- Moore, Sally. F. og Barbara G. Myerhoff (red.): *Secular Ritual*, Amsterdam 1977.
- Morris, Brian: *Anthropological studies of religion. An introductory text*, Cambridge 1987.
- Needham, Rodney: "Remarks on Wittgenstein and ritual", i *Exemplars*, Berkeley 1985, 149-177.
- Nilsson, Nils-Henrik: *Gudstjänst i Svenska kyrkan. En praktisk handledning (Mitt i församlingen 1994:8)*, Stockholm 1994.
- Nilsson, Nils-Henrik (red.): *Värför firar vi gudstjänst? Rapport från gudstjänstseminarium 11-13 oktober 1995*, Stockholm 1996.
- Nilsson, Nils-Henrik: "Gudstjänstens uppbyggnad", i Per Harling och Nils-Henrik Nilsson: *Gudstjänst från grunden. (Mitt i församlingen 1996:3)*, Stockholm 1996, 76-90.
- Nilsson, Nils-Henrik: "Synden och syndabekännelsen", i Urban Engvall (red.): *Beredd att möta det heliga. Synd och förlåtelse i kyrkans gudstjänst. (Mitt i församlingen 2001:4)*, Uppsala 2001, 52-66.
- Nilsson, Nils-Henrik: *Gudstjänsten och vi själva*, Stockholm 2005.

- Nordin, Hans-Erik: "Liturgin efter liturgin – att leva ett eukaristisk liv. Etiska följderna av att fira mässan", i Ingegerd Sjölin (red.): *Eukaristin som livstolkning: elva artiklar om eukaristin skrivna för prästmötet 2003*, Strängnäs 2003, 176-197.
- Northrup, Lesley A.: *Ritualizing women*, Cleveland, OH 1997.
- Nowen, Henri J.M.: *Att söka en helhet. De tre skeedena i det andliga livet*, Stockholm 1982.
- Nyström, Åsa (red.): *Delaktig. Idébok om ideellt engagemang i kyrkan*, Stockholm 2005.
- Odén, Robert: "Här är det fullsatt i kyrkbänkarna", i *Kyrkans tidning* 23/33, Stockholm 2004, 17-18.
- Ohlson-Sköld, Elisabeth: "Musiken och sången", i Häller, Ingegerd och Maria Rönn (red.): *Hon gör allting nytt. Att arbeta med Sofia och feministisk gudstjänst (Mitt i församlingen 2003:2)*, Uppsala 2003, 47-53.
- Olsson, Birger: "Församlingen i Guds och människors ögon", i Åsa Nyström (red.): *Delaktig. Idébok om ideellt engagemang i kyrkan*, Stockholm 2005.
- Persson, Per-Erik: *Gemenskap. Att vara kyrka i Svenska kyrkan*, Stockholm 2004.
- Posner, Raphael, Uri Kaploun and Shalom Cohen (ed.): *Jewish liturgy. Prayer and synagogue service through the ages*, Jerusalem 1975.
- Ramshaw, Gail: *Gud bortom genus. En gudstjänstgrammatik för vår tid. (Mitt i församlingen 1999:4)*, Uppsala 1999.
- Rappaport, Roy A.: *Ecology, meaning and religion*, Berkeley, CA 1979.
- Rappaport, Roy A. *Ritual and religion in the making of humanity (Cambridge Studies in Social and Cultural Anthropology 110)*, Cambridge 1999.
- Rappe, Axel: *Domus ecclesiae. Studier i nutida kyrkoarkitektur (Prästmötesavhandling för Strängnäs stift)*, Nyköping 1962.
- Reimers, Eva: *Dopet som kult och kultur. (Linköping Studies in Art and Science 132)*, Stockholm 1995.
- Ricoeur, Paul: "The model of the text. Meaningful action considered as a text", *Social Research* 38, 1971, 529-462.

- Roar, Per: "Dette er Jesu legeme ... En betraktning om kroppens fravær i kirkerommet", i Hans Olav S. Baden (red.): *Barn og gudstjeneste – om hel deltagelse*, Stavanger 2004, 107-112.
- Roger, Broder av Taizé. *Parable of community. Basic texts of Taizé*, London 1984.
- Rosenberg, Göran: *Plikten, profiten och konsten att vara människa*, Stockholm 2003.
- Rudebark, Victoria: *Den genomskenliga platsen – ett idématerial kring gudstjänsten*, Stockholm 2002.
- Rönn, Maria: "Dans och symbolhandling", i Ingegerd Häller och Maria Rönn (red.): *Hon gör allting nytt. Att arbeta med Sofia och feministisk gudstjänst (Mitt i församlingen 2003:2)*, Uppsala 2003, 39-46.
- Sahlberg, Carl-Erik: *Längtan efter liv. Spår av en levande kyrka genom tvåtusen år*, Göteborg.
- Schalk, Carl F.: *Luther on music: paradigms of praise*, St. Louis 1967.
- Schjødt, Jens Peter: "Ritualstruktur og ritualklassifikation", *Religionsvidenskabeligt tidsskrift 20*, 1992, 5-23.
- Schmemmann, Alexander: *Introduction to liturgical theology*, New York 1986.
- Schmemmann, Alexander: *Liturgy and tradition. Theological reflections of Alexander Schmemmann*. Red. Thomas Fisch, Crestwood, NY 1990.
- Schwartz, Christian A.: *Naturlig församlingsutveckling. Åtta kvalitativa särdrag hos växande församlingar*, Sundbyberg 2000.
- Schön, Ebbe: "Traditioner", i *Fataburen. (Nordiska museets och Skansens årsbok 1995)*, Stockholm 1995, 7-12.
- Segundo, Juan Luis: *The sacraments today*. Övers. Av John Drury. Maryknoll, NY 1974.
- Senn, Frank C.: *New creation. A liturgical worldview*, Minneapolis, MN 2000.
- Sigurdson, Ola: *Hungerns väg. Om Gud, kyrka och mångfald*, Lund 2000.
- Sjölin, Ingegerd (red.): *Eukaristin som livstolkning: elva artiklar om eukaristin skrivna för prästmötet 2003*, Strängnäs.

- Sjöstrand, Lena: "Djup ropar till djup. Om överlåtelseböner och löfteord", i Urban Engvall (red.): *Beredd att möta det heliga. Synd och förlåtelse i kyrkans gudstjänst. (Mitt i församlingen 2001:4)*, Uppsala, 2001, 6-13.
- Smith, Jonathan Z.: "The bare facts of ritual", i *History of Religions* 20, 1980, 112-127.
- Smith, Jonathan Z.: *To take place: toward theory in ritual*, Chicago 1987.
- Smith, Pierre: "Aspects of the organization of rites", i M. Izard and P. Smith (red.): *Between belief and transgression: structuralist essays in religion, history, and myth*, Chicago, 103-128.
- Smith, William Robertson: *Lectures on the religion of the semites. First Series: The Fundamental Institutions*. Rev. Oplag, Edinburgh 1894.
- Sperber, Dan: *Rethinking symbolism (Cambridge Studies in Social Anthropology 11)*. Övers. av Alice L. Morton, Cambridge 1977.
- Staal, Frits: "The meaninglessness of ritual", *Numen* 26, 1975, 2-22.
- Staal, Frits: "Within ritual, about ritual, and beyond", i *Religion* 21, 1991, 227-234.
- Stansell, Gary: "The gift in ancient Israel", i *Semeia* 87, 1999, 65-90.
- Stauffer, S. Anita: *Christian worship: unity in cultural diversity (LWF studies 1/1996)*, Genève 1996.
- Stromberg, Peter: "Consensus and variation in the interpretation of religious symbolism: A Swedish example", i *American Ethnologist* 8, 1981, 544-559.
- Stålsett, Sturla J.: "... som et litet barn.' I retning av en kontekstuell barneteologi", i Hans Olav S. Baden (red.): *Barn og gudstjeneste – om hel deltagelse*, Stavanger 2004, 59-69.
- Säfström, Bo S.: *Liturgik. Praktisk vägledning*, Uppsala 1989.
- Tambiah, Stanley J.: "The magical power of words", i *Man* 3, 75-208.
- Thomelius, Börje: *Spegling av teologi och liturgi. Rolf Berghs kyrkoarkitektur*, Stockholm 1992.
- Tobin, Henrik (red.): *Musiken i Svenska kyrkans församlingar*, Stockholm 2001.

- Turner, Terence S.: "Transformation, hierarchy and transcendence: A reformulation of Van Gennep's model of the structure of rites de passage", i Sally F. Moore and Barbara G. Myerhoff (red.): *Secular Ritual*, Amsterdam 1977, 53-70.
- Turner, Terence S.: "Dual Opposition, Hierarchy and Value", i Jean-Claude Galey (red.): *Différences, valeurs, hiérarchie: Textes offerts à Louis Dumont*, Paris 1984, 335-370.
- Turner, Victor W.: *The forest of symbols*, Ithaca, NY 1967.
- Turner, Victor W.: *The ritual process: structure and antistructure*, Ithaca, NY 1977.
- Utnem, Jan Oskar: "Tilbedelsens ansikt. Om kroppen og bevegelsens plass i gudstjenesten", i Hans Olav S. Baden (red.): *Barn og gudstjeneste – om hel deltagelse*, Stavanger 2004, 97-104.
- Van Gennep, Arnold: *The rites of passage*. Övers. Av M.B. Vizedom och G.L. Caffee, Chicago 1909.
- Vaux, Roland de: *Studies in Old Testament sacrifice*, Cardiff 1964.
- Wagner, Roy: "Totemism", *Encyclopedia of Religion* 14, 1987, 573-576.
- Wainwright, Geoffrey: *Doxology: The praise of God in worship, doctrine and life*, New York.
- Weman, Gunnar: "Förlåtelsen i gudstjänsten", i Urban Engvall (red.): *Beredd att möta det heliga. Synd och förlåtelse i kyrkans gudstjänst. (Mitt i församlingen 2001:4)*, Uppsala 2001, 67-76.
- White, Charles S.J.: "Gift giving", *Encyclopedia of Religion* 5, 1987, 552-557.
- Wiedel, Björn: *Personlig livstolkning och religiös tradition. Om det personligas plats i religionspedagogiken*, Stockholm 1999.
- Wij, Tomas Andersson: "Vi byggde en kyrka", i Holst, Sven-Gösta (red.): *En rimligare värld*, Örebro 2002, 171-186.
- Wittgenstein, Ludwig: *Bemerkungen über Frazers Golden Bough/Remarks on Frazer's Golden Bough*. Eng. Övers. A.C. Milnes. Bearb. Av Rush Rees, Harleston 1991.

Zimmerman, Joyce Ann: "Liturgical assembly: Who is the subject of liturgy?", i Robin A. Leaver og Joyce Ann Zimmerman (red.): *Liturgy and music. Lifetime learning*, Collegeville, MN 1998, 38-59.

Zuesse, Evan M.: "Ritual", i *Encyclopedia of Religion* 12, New York 1987, 405-422.